

**ARAŞTIRMA
MAKALESİ**

**Ashhan Akpınar¹
Müesser Özcan²**

¹ Kocaeli Üniversitesi Tıp
Fakültesi Tıp Tarihi ve
Etik Anabilim Dalı
² Muğla Sıtkı Koçman
Üniversitesi Tıp
Fakültesi, Tıp Tarihi ve
Etik Anabilim Dalı

Yazışma Adresi:
Ashhan Akpınar
Kocaeli Üniversitesi Tıp
Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik
Anabilim Dalı
Umuttepe Yerleşkesi, 41380
Kocaeli, Türkiye
Tel: +90 5336383456
Email: aslyakcay@yahoo.com

Geliş Tarihi: 20.06.2017
Kabul Tarihi: 09.04.2018
DOI: 10.18521/ktd.322589

Konuralp Tıp Dergisi
e-ISSN1309-3878
konuralptipdergi@duzce.edu.tr
konuralptipdergisi@gmail.com
www.konuralptipdergi.duzce.edu.tr

Türkiye’de Sıtma Mücadelesinin Önemli Tanığı: Milaslı İsmail Hakkı ve ‘Sıtma Hakkında Kimler Neler Biliyor’ Risalesi

ÖZET

Amaç: Türkiye’de sıtma mücadelesinde halkı bilgilendirmek amacıyla sıtma ve korunma yolları konusunda yayınlar da yapılmıştır. Bu çalışmanın amacı 1925 yılında yazılan Milaslı İsmail Hakkı’nın Malarya yani sıtma hakkında kimler neler biliyor? başlıklı eseri perspektifinden Cumhuriyetin ilk yıllarında sıtma mücadele önerilerini tıp tarihi açısından değerlendirmektir.

Gereç ve Yöntem: Türkiye’deki yazma eser katalogları incelenerek sıtma ile ilgili kitaplar taranmış, sıtma mücadelesinde tarafların sorumluluklarını sade bir dille aktaran Osmanlıca alfabeyle 1925 yılında yazılmış olan kitap Latin alfabesine çevrilerek değerlendirilmiştir.

Bulgular: Osmanlı’da ücretsiz kinin dağıtımına başlandığı 1910 yılı ile sıtma mücadele kanununun yayınlandığı 1926 yılları arasında çeviri kitaplar ve sıtma mücadele komisyonu raporları da dâhil en az on adet kitap basılmıştır. Milaslı İsmail Hakkı’nın sıtma hakkında ilk kitabı 1910, bu makalenin konusu olan ikinci kitabı 1925 yılında yayımlanmıştır. İsmail Hakkı kitapta sıtma savaş mücadelesinin adımlarını, köylülerin, hekimler ve uzman hekimler dâhil aydınların ve devletin sıtma mücadelesindeki sorumluluklarını ve bunları yerine getirmek için gerekenleri aktarır.

Sonuç: İlk kitabını Osmanlı’da sıtma mücadelesinin, son kitabını Cumhuriyet döneminde örgütlü sıtma mücadelesinin başında yazmış bir hekim olarak Milaslı İsmail Hakkı Türkiye’de sıtma mücadelesinin önemli tanığıdır. Köylülerin, hekimlerin, uzman hekimlerin, aydınların ve devletin sorumluluklarını yazdığı kitabı salgın hastalıklarla mücadelede bütüncül bir yaklaşımı vurgulaması, halkın değerlerini göz ardı etmeyerek ikna edici argümanlar kullanması, devlet politikalarının belirlenmesinde ve sürecin yönetilmesinde aktif katılımcı bir hekim tutumunu yansıtmaya açısından dikkate değerdir.

Anahtar Kelimeler: Tıp Tarihi, Türkiye, Sıtma

The Important Witness of the Malaria Struggle in Turkey: Milaslı İsmail Hakkı and His Pamphlet Entitled “Who Knows What About Malaria?”

ABSTRACT

Objective: One of the malaria struggle methods in Turkey was informing public and professionals by publications. The aim of this study was to assess malaria struggle works at first years of the Turkish republican era in the perspective of a book entitled ‘Who Knows What About Malaria?’ by Milaslı İsmail Hakkı in terms of history of medicine.

Methods: Library catalogues were reviewed, the book dated 1925 was written in a plain language was transcribed from Ottoman alphabet into Latin alphabet and was reviewed.

Results: Between the 1910, in which it was started to distribute quinine free of charge in Ottoman Empire, and 1926, in which Law on Malaria Warfare was introduced, at least ten books about malaria were published. Milaslı İsmail Hakkı’ two book about malaria were published in 1910, and in 1925. In the second book, İsmail Hakkı introduced the steps of malaria struggle, responsibilities of the public, intellectuals -including physicians and specialists-, and the state.

Conclusion: Milaslı İsmail Hakkı a physician who wrote his first medical book in the beginning of Ottoman malaria struggle and last book in the beginning of organized malaria struggle in the republican era was an important witness of the malaria struggle in Turkey. His book on question in which responsibilities of public, intellectuals including general practitioners and specialist physicians and state is significant since it emphasize a holistic approach for fighting against epidemics, using persuasive arguments considering public values, and reflects the remarkable attitude of a physician who actively participated in determination of state policies.

Keywords: Medicine, History, Turkey, Malaria

GİRİŞ

İnsanlık tarihi boyunca en tehlikeli salgınlara neden olan hastalıklardan biri sıtma'dır. Son on yılda sıtmadan ölümler büyük oranda düşüş göstermiş olsa da Dünya Sağlık Örgütü'nün sıtma raporuna göre 2015 yılında dünya çapında 212 milyon yeni sıtma vakası vardır ve %90'dan fazlası Afrika'da olmak üzere sıtmadan ölüm sayısı yaklaşık 429 bindir (1).

Sıtmanın ilkçağlardan beri Anadolu'da neden olduğu ölümlerin sayısı tam olarak bilinmese de tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de -özellikle savaşlar ve sonrasındaki yıllarda- büyük sıtma salgınları yaşandığı bilinmektedir. On yedinci yüzyıl sonlarından itibaren tedavide kinin kullanılmaya başlanması, on dokuzuncu yüzyılda etken, bulaşma ve yayılma biçiminin anlaşılması ve yirminci yüzyılda sivrisineklerle karşı DDT (dikloro difenil trikloroethan) kullanımının başlaması hastalıkla mücadelede önemli adımlar olsa da hastalığın kökünü kazımak halen mümkün olamamıştır.

Ülkemizde sıtma salgını ile mücadelede on yedinci yüzyıldan itibaren kınakına kabuğu ve faydalarına ilişkin çeviriler yapmak (2), bataklıkların kurutulması amacıyla okaliptüs ağaçları dikmek (3), kininin parasız dağıtımını düzenlemek (4) gibi çeşitli mücadele yöntemleri dünyadaki uygulamalarla paralel olarak sürdürülmüştür. Bu mücadele yöntemleri arasında halkı ve ilgili meslek üyelerini sıtmadan korunma ve tedavi konusunda bilgilendirmek için yayınlanmış kitaplar da sayılabilir. Özellikle sıtma salgınlarının çok artıp sıtmalı oranlarının yükseldiği, hatta bazı illerde sıtmadan ölümlerin doğumları aştığının bildirildiği (5) Birinci Dünya Savaşı'ndan 1925 yılına kadarki dönemde genel olarak hastalığın bulaş yolları, belirtileri, sivrisineklerle mücadele ve tedavi yöntemlerinden söz eden yayınlanmış birçok kitap bulunmaktadır.

II. Meşrutiyet döneminde sıtmayı konu alan çalışmasında Akagündüz (6), on dokuzuncu yüzyıldan itibaren sıtmaya karşı alınması gereken önlemlerin somutlaştığını belirtir. Bu çerçevede 1908-1918 yılları arasında resmi belgeler ve dönemin kitaplarından hareketle hastalığı, etkilerini ve korunma önlemlerini kapsamlı şekilde incelemiştir.

Cumhuriyet döneminde sıtma savaşı ise Aydın tarafından 1998'de (7) yasal dayanakları, ekonomik kaynakları, sıtma savaş örgütü ve uygulamaları çerçevesinde incelenmiştir. Aydın, Cumhuriyet döneminde sıtma ve sıtma savaş politikalarını devlet, yasalar ve örgütlenme açısından, Akagündüz ise Tanzimat döneminde toplumsal bir sorun olarak sıtmanın nasıl algılandığı açısından irdelemektedir.

Bu makalede de amaç Milaslı İsmail Hakkı'nın Cumhuriyetin ilk yıllarında yayımladığı *Malarya yani sıtma hakkında kimler neler biliyor?* başlıklı eser bağlamında Milaslı İsmail Hakkı'nın

perspektifinden cumhuriyetin ilk yıllarında sıtma mücadelesinde devletin, halkın ve hekimler başta olmak üzere aydınların sorumluluklarını değerlendirmektir.

MATERYAL VE METOD

Türkiye'de sıtma hakkında kitaplar Türkiye Yazma Eserler Kurumu, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi ve Milli Kütüphane çevrimiçi kataloglarından ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı katalogundan taranmıştır. 1910-1926 yılları arasında yayımlanmış kitaplar seçilmiş ayrıntılı taranmıştır. Milaslı İsmail Hakkı'nın 1925 yılında dönemin ünlü matbaalarından biri olan Hilal Matbaasında basılan, 22x15 cm. boyutlarında 32 sayfalık Osmanlıca kitabın tamamı araştırmacılar ve bir Türk Dili ve Edebiyatı uzmanı tarafından Latin alfabesine aktarılmıştır. Kitabın içeriği tıp tarihi açısından incelenmiş, Türkiye'de sıtma savaşı tarihi, hekimlik rolü ve taraflara yüklenen sorumluluklar açılarından değerlendirilmiştir.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Sıtmaya Dair Kitaplar: Sıtma ile savaşta çoğunlukla halkın bilgilendirilmesi amacıyla yazılan kitapların ilki olarak Milaslı İsmail Hakkı'nın İkdam Gazetesi'nde periyodik makaleler halinde yazdıktan sonra toplayarak 1910 yılında yayımladığı *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* başlıklı kitabın yer aldığı görülmüştür (8).

Ardından 1913 yılında Doktor Asım Bey'in tıp fakültesi dâhiliye kliniğinde hocası olan Feyzi Paşa İzmidi'nin klinik ders notlarını derleyerek hazırladığı *Maraz-ı Merzağî: Sıtma ve Tefvik Rüşdü Aras'ın İstima* adlı kitapları (9, 10) 1914'te Doktor Hamid Osman'ın sıtmanın yayılımı ve türlerinden bahsettiği eseri *Sıtma: Malarya* kitabı yayımlanmıştır (11).

Muhtemelen Dünya Savaşının etkisiyle 1914-1922 yılları arası bir esere rastlanmamışken 1922'de Gülhane dâhiliye kliniği hocası olan Tefvik Sâlim'in Martin Mayer ve Bernhard Nocht'un kitabını *Sıtma: Seririyat, Parazitoloji ve Mücadelesine bir Medhal* başlığıyla çevirdiği görülür (12). Cumhuriyet döneminde sıtma mücadele kanununun kabulünden önce 15 Eylül-5 Kasım 1924'te İstanbul'da toplanan Sıtma Mücadele Komisyonu'nun raporları da dönemin Sağlık Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır (13,14). Son olarak 1925 yılında Nakî Cevat tarafından *Malarya Mücadelesinde Nakil ve Müntin Sivrisineklerin Teşhis ve Teşrihi Usulleri* başlıklı (15), Mehmed Saim tarafından da *Sıtma Mücadelesinde Esaset ve Korunma Çareleri* başlıklı kitaplar (16), Rüşdi Edhem tarafından da *Sineklerle Mücadele* başlıklı bir çeviri kitabı yayımlanmıştır (17).

Milaslı İsmail Hakkı da, sıtma ile ilgili ilk kitabının yayınlanmasının ardından yaklaşık on yedi yıl sonra *Malarya yani sıtma hakkında kimler*

neler biliyor? başlıklı ikinci kitabını bu dönemde yayımlamıştır (18). Eserin girişinde ilk kitabını ve yukarıda sözü edilen bazı kitapları ansa da milletin halen bu konuda ihtiyaç içinde olduğunu ve bunu gidermek için çok zaman ve esere ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Sıtma mücadele komisyonu raporları, ana konusu sıtma olan ilk Milli Türk Tıp Kongresi'ndeki çalışmalar ve muhakkak ki Milaşı ve diğer yazarların çabaları meyvesini vermiş ve 1926'da Sıtma Savaş Kanunu ile sıtma mücadelesi örgütlü şekilde başlamıştır (5,7,18).

Milaşı İsmail Hakkı'nın Yaşamı ve Eserleri: İsmail Hakkı, 1869 yılında (19) Muğla'nın Milas ilçesinde doğmuş, İslam dini, toplum sağlığı, dilbilim konusunda eserler vermiş olan bir hekimdir. Hilal-i Ahdar (Yeşilay) ve İslah-ı Huruf cemiyetleri kurucularındandır. Yaşamı ve eserleri (20) dilbilim (21), İslam (22) ve sağlık teşkilatı (23) hakkında görüşleri üstüne yayınlar bulunmaktadır.

Kendisi de yayıncılık konusunda çok üretken olan İsmail Hakkı harf ıslahı konusundaki çalışmaları çerçevesinde 1906'da *Teceddüt*, 1908'de siyaset, bilim ve edebiyat konularında *Müceddid* adlı gazeteleri çıkartmış, 1911'de İslah-ı Huruf Cemiyeti'nin çıkarttığı Yeni Yazı dergisine öncülük ettiği gibi bu dergide pek çok yazı da yayımlamıştır (20).

Ayrıca 1908-1925 yılları arasında yazarlarının ortak paydası İslam rasyonalizmi olan, Osmanlı memleketlerinin ve bütün Müslümanların birliğini vurgulayan bir dergi olan Sebilürreşad'da (24) ilerleme ve çağdaşlık bağlamında İslam, ahlak ve din konularında yayımlanmış yazıları bulunmaktadır (23).

Hekim kimliği ile daha çok toplum sağlığına yönelik çalışmalar sürdürmüş ve her fırsatta sağlığın korunması konusunun hastalıkları tedavi etmeden daha önemli, daha kolay ve daha az maliyetli oluğunu vurgulamıştır. Muhtemelen bu nedenle tıp alanında kaleme aldığı yazıları daha çok toplum sağlığını koruma ve geliştirme kapsamındadır. Halk sağlığı ve sağlık hizmetlerinin işleyişi hakkında bilimsel makalelerinin yanı sıra halkı bilgilendirmeye yönelik basit bir anlatım dili kullandığı risaleleri de bulunmaktadır. Çünkü Milaşı devletin kişilerin sağlığını koruma ödevi yanında, kişilerin kendi sağlıklarını koruma ve geliştirme konusunda bilinçlendirilmesi gerektiğinin de altını çizmektedir (23)

Bu bağlamda İsmail Hakkı'nın ilk kaleme aldığı kitap 1901'de yayımlanan dönemin önemli sağlık sorunu olan frengiye ilişkin *Frengi İletti Hakkında Elzem Olan Malûmât* isimli risaledir. Bundan başka halkı bilgilendirmeye yönelik yazılan tüm eserlerinde olduğu gibi basit bir anlatım dili kullandığı halk sağlığına ilişkin *Memleketimizde Tifüse Karşı İlk Fenni Savaş* ve sağlık teşkilatı hakkında *Teşkilat-ı Sıhhiyemiz Nasıl Olmalıdır?* başlıklı makaleleri bulunmaktadır. (20,23).

İsmail Hakkı'nın tıp alanındaki ikinci kitabı yukarıda da sözü edilen ve 1910 yılında basılan *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* başlıklı risaledir (8). *İçki Belası ve Kurtulmanın Çareleri* başlıklı kitabı üçüncü olarak 1917 yılında basılmıştır. Yeşilay'ın kurucuları arasında yer alan Milaşı'nın önem verdiği konulardan biri olan içki, zararları ve kurtulma yöntemleri hakkında yayımlanmış makaleleri de bulunmaktadır (20).

Son eseri ise 1925 yılında yayımlanan *Malarya yani sıtma hakkında kimler neler biliyor?* risalesidir. Sıtma ile ilgili ilk eserinin Osmanlı'da yoksullara kinin dağıtımına başlandığı 1910 yılında (4), bu makaleye konu olan ikinci eserinin de Sıtma Mücadelesi Kanunu'nun yayımlanmasından (25) hemen önce çıkması Milaşı'yı Türkiye'de sıtma mücadelesi sürecinin önemli tanıklarından biri haline getirir.

“Malarya Yani Sıtma Hakkında Kimler Neler Biliyor” Risalesi: Çalışmamızın konusu olan bu kitap; (18) uzun yıllar ülkemizde toplum sağlığını tehdit eden önemli salgın hastalıklardan biri olan sıtma hakkında halka, hekimlere ve devlete ait sorumlulukların altını çizmesi; sıtmanın bulaş yolları, hastalığın klinik tablosu, belirti ve bulguları, tedavi yöntemleri ve korunma yolları hakkında sistematik bilgi sunması; daha önceki yıllarda yapılan uygulamalara ve bu alanda yazılan kitap ve makalelere de atıfta bulunması nedeniyle ülkemizin sıtma tarihi ve tıp tarihi açısından değerli bir belge niteliğindedir.

İsmail Hakkı ilk paragrafta sıtma konusundaki ilk kitabını ve gerek sıtma mücadelesi gerek harf ıslahı için Mebuslar Meclisinde üyelerle yaptığı görüşmeleri aktarır. Hıfzısıhha-i umumiye genel müfettişliğine tayininden birkaç ay sonra 1909/1910 yılında veba için Antalya'ya gönderilmiş, orada İtalyanların devlet kinini (devletin ücretsiz kinin dağıtması) konusundaki çalışmalarından haberdar olmuştur. İstanbul'a dönünce son eserleri edinip diğer ülkelerde neler yapıldığı ve bizde neler yapılabileceğini araştırır. Elde ettiği bilgilerle Mebuslar Meclisine sık sık giderek üyelerden gerek harf ıslahı gerek devlet kinini ve sıtma mücadelesi konularında destek almaya çalışır. Ancak ilk konuda destek alamazken devlet kinini konusunda da çok geç kalındığından yakınır:

“...Maalesef onun ehemmiyetinin takdiri de pek geç kaldı. Hele sıtmayı küçük görerek sözleriyle sekiz sene sonra devlet (kinini) için tahsisat kabul edildiği vakit, en nüfuzlu bir vekilin “Başımıza bir de kinin çıkardılar” demesini hiç unutamam.”

Milaşı 1910 yılının başında Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare risalesini İkdam gazetesinde makale makale yayımlamış, ancak çok az kişi ilgi göstermiştir. Dönemin Selanik Sıhhiye Müfettişi Doktor Tefvik Rüşdü'nün yazdığı makale ve risaleler ile Doktor Bahâüddin Şakir Bey'in

çalışmalarının devletin ücretsiz kinin dağıtması anlamında devletin kinini uygulamasında etkili olduğundan söz eder. Devlet kininine kendisi de çok önem veren Milaşlı bu bağlamda Doktor Tefvik Sağlam'ın çevirdiği eserden de önemli bir eksiği tamamladığından bahisle över. Ancak milletin bu konuda ihtiyacı o kadar fazladır ki daha çok zamana ve daha çok eserin yayımlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

“...Neşr edilecek eserlerin, lüzumun nev'i ve derecesine göre olması tabiidir. Bütün köylülerle münevverlerin bilmeleri lazım olan ilimler ise daha başka mütenevvi' ve muhtelif mertebeler üzerinedir. Biz bu risalede münevverlerin bilmeleri lazım olanları tafsil edeceğiz, fakat aynı zamanda her sınıfın bilmesi lazım olan malumatın da küçük bir fihristini yapacağız...”

On yedi yıl sonra sıtma hakkında bu kitabı yazmasının amacını böyle açıklayan Milaşlı'ya göre, kitabı yazdığı dönemde meclis ve hükümet sıtma mücadelesine önem vererek millete büyük bir hizmet sunmaktadır. Ancak daha önce sıtma meselesine gereken önem verilmemiştir. İlk çabasının ilk yılında (1910 yılı başında) ücretsiz kinin için çok az bir tahsisat oluşturulmuş, paralı devlet kinini ise ancak sekiz sene uğraştıktan sonra olabilmıştır.

Milashlı'nın bu ifadeleri Sert ve Dölen'in (4) devlet tarafından kinin dağıtımı uygulamasına ilişkin mevzuatı değerlendirdikleri çalışmalarıyla desteklenir. Buna göre Osmanlı'da sıtma mücadelesi İtalya örneğine benzetilmeye çalışılmış ve 1910'dan itibaren sıtmayla mücadele bağlamında yoksullara ücretsiz kinin dağıtılmaya başlanmıştır. Aynı kapsamda 1917'de kinin tedariki ve satışı ile ilgili kanun çıkarılmıştır. Milashlı'nın Antalya dönüşünde İtalyanların uygulamalarını inceleyerek periyodik olarak yayımladığı makalelerden oluşturduğu risalenin 1910 yılında çıkması bu uygulamada etkisinin olduğunu düşündürmektedir.

Gene Sert ve Dölen 1926'da da bu kanunun geçerli olduğunu ek olarak 13 Mayıs 1926'da sıtmanın taşıyıcısı olan sivrisineklerin yaşam alanlarını ortadan kaldırmayı amaçlayan “Sıtma Mücadelesi Kanunu”nın çıkarıldığını aktarırlar (4). İşte bu son eserin de devletin yükümlülüklerinin altını çizdiği bölümlerle, şüphesiz 1924 tarihli sıtma mücadele komisyonu raporları ve ilk Milli Tıp Kongresi çalışmaları ile birlikte kanunun hazırlanmasında etkisi yadsınmaz. İki kitabının sıtma mücadelesine şekil veren mevzuatın oluşumuyla paralelliği Milashlı İsmail Hakkı'yı ülkemizde sıtma mücadelesinin önemli isimlerinden biri haline getirir.

Kitapta yer verilen bilgiler dokuz temel başlık altında toparlanarak sunulmaktadır. (1) Sıtma Hakkında Kimler Neler Bilmeli, (2) Sıtmanın Tarifi

ve Türleri (3) Sıtmanın Olduğu Yerler (4) Sıtmayı Yapan Nedir? (5) Sıtma Mikrobu Kaç Türdür? (6) Sıtma Kaç Gün Sonra Meydana Çıkar? (7) Sıtmanın Olmasına Yardım Eden Sair Sebepler (8) Milletimizi Bu Büyük Musibetten Kurtarmak İçin Neler Yapmalı? (9) Sivrisineklerden Tamamıyla Muhafaza Olunamayanlar Ne Yapmalıdır?

Sıtma Hakkında Kimler Neler Bilmeli başlığı altında, öncelikli hedefinin aydınların bilmesi gerekenleri açıklayacaksa da her sınıfın bilmesi gerekenleri de sıralayacağını bildirir. Kitap genel olarak aydınlara yönelik yazılmış olup halkı ve devleti bu konularda aydınlatmak görevini de onlara verilir. Tüm köylülerin bilmesi gerekenleri üç ana maddede toplar: Sıtma önemli bir hastalıktır, sıtma sivrisinekler aracılığıyla bulaşır ve yetecek kadar ve yetecek zaman kinine devam edilmedikçe sıtma geçmez. Bu nedenle doktorların ve bilenlerin tarif ettiği şekilde alınmalıdır. Köylülere bunu anlatmanın aydınların işi olduğunu vurgulayarak nasıl anlatacaklarını şöyle açıklar:

“... kinin için sarf ettikleri paranın tarlaya ettikleri tohum gibi fakat daha az vakitte mahsul vereceğini, ve onun mahsulünün, sıhhat ve o sayede fazla çalışmak, fazla kazanmak olduğunu iyice zihinlerine sokmalılardır.”

Birikinti sulara düşman olmanın da öğretilmesi gerektiğini ama bunu aydınlardan çok hükümet ve belediyelerin faaliyetleriyle öğretileceğini belirtir.

Aydın olarak tanımladığının; vali, kaymakam, nahiye müdürü, muallim, hoca, zabıt yani tüm yüksek eğitim almış kişiler olduğunu söyler. Bu kişiler dışında günümüzün sivil toplum örgütü niteliğini taşıyan çeşitli ocaklar, birlikler ve milletin menfaatine çalışan toplulukların da sıtma ve benzer sağlık sorunlarıyla mücadelede halkı bilinçlendirmesi gereğini savunmakta ve her birinin sıtma ile mücadeleyi programlarına koymalarının gereğine dikkat çekmektedir.

Köylülerden sonra doktorların bilmesi gerekenleri anlatır. Sıhhiye memurlarına bilmesi gerekenler hızla öğretilcekse de doktorların işi kolay değildir, görev ve uzmanlığına göre yapılacak pek çok iş vardır.

Sıtma ile mücadelenin hangi aşamasında görev yaparsa yapsın tüm hekimlerin mutlaka sahip olması gereken bilgi ve becerileri şöyle sıralamaktadır: mikroskop kullanma; hastalığın seyri konusunda bilgi sahibi olma; idrar tetkiki yapabilme; akut ve kronik belirtileri tanıma; dalak, karaciğer ve benzer organlara etkileri ve muayenesi konusunda beceri kazanmış olma. Bundan başka dönemin halk sağlığı anlayışı çerçevesinde doktorların sıtma nakleden ve etmeyen sivrisinekleri merceksiz göz ile anlaşılabilen farkları, yumurtaları ve yavruların hayat şartları hakkında bilgi sahibi olmalarını, ayrıca bataklikların oluşumu ve kurutulması hakkında halk sağlığını ilgilendirdiği ölçüde bilgi sahibi olmaları

gerektiğini belirtir. Kitabın ilerleyen bölümlerinde bu farklılıkları hekimlere elle çizilmiş 9 adet şekilde de aktaracaktır. Ayrıca kininin önleyici ve iyileştirici kullanım şekillerini ve etkilerini, hastanın özelliklerine göre dikkat edilmesi gerekenleri, sıtmanın ikincil tedavilerini bilip uygulamaları gerektiğini söyler.

Tüm hekimlerin sahip olmasını beklediği bu temel bilgi ve beceriler dışında hastanede görev yapan hekimlerden daha farklı bilgi ve becerilere sahip olmasını beklemektedir. Çeşitli uzmanlıkları olan bu hekimlerin sıtma ile mücadelede sahip oldukları bu farklı bilgi ve becerileri en üst düzeyde göstermeleri gerektiğini belirtmektedir. Özellikle hastalığın tanı ve tedavi aşamasında laboratuvar bilgi ve becerilerini daha çok göstermeleri gerektiğini vurgular. Sıtmanın erken ve geç belirtilerinin diğer hastalıklarla karışabilecek nitelikte olması nedeniyle erken ve doğru teşhis ve tedavi edilmesinin hastanın yaşamını kurtarmada çok önemli olduğunu bunu da hastanede bulunan hekimlerin dikkatli ve özenli tutumunun sağlayabileceğini söylemektedir. Aslında otopsi yaparak elde edilecek bilgileri çok kıymetli bulunmakla birlikte bu konuda uzmanlaşmış hekimlerin hastanelerde bulunmadığını bu nedenle ülkemizde bu konuda pek fazla bilgi elde edilemeyeceğini belirtmiştir. Sıtma ile mücadelede otopsi bilgisi sağlayacak uzman hekimler kadar mikrobiyoloji alanında uzmanlaşmış ve çalışmalar yapan hekimlerin laboratuvar çalışmalarının da göz ardı edilmemesi gerektiğini ve bu mücadelenin çeşitli uzmanlık alanlarının ortak çabası ve bilgisiyyle yapılmasının önemi ve gereğini şu sözlerle açıklamaktadır:

“.....Bu büyük âlimlerin memleketimizde de yetişmeleri, bulunmaları elbette temenni edilir. Fakat şimdiki halde yetiştirilmeleriyle ve yerli yerlerince istihdamlarıyla mükellef bulduklarımızı bunlardan evvel zikrettiğimiz sınıflardan olanlardır. Onları ihtiyacımız derecesinde yetiştirip ve her birisinden aranacak işleri güzelce tahdîd ve esaslı teşkilat ile tatbiki mevkuf olabilirsek mübarek ve fedakâr milletimizi, büyük kaşiflerin insaniyet âlemine hediye ettikleri keşfiyattan, malumattan müstefid ve borçlu olduğumuz vazifeleri ifa etmiş oluruz. Cenâb-ı Hakk muvaffak buyursun âmin.”

Sıtmanın ne kadar önemli bir sorun olduğuna dair son yıllarda pek çok yazı yazılıp, görüşmeler yapıp kararlar alındığını vurgulamakla birlikte “Artık bilinmesi lazım gelen bilindi. Herkes elinden geleni yapacaktır, tedbir de kusur edilmeyecektir, denilebilir mi?” diye sorar ve bunu söylemek için memleketimizi bilmemek gerektiğini söyleyerek yapılması gereken daha çok şey olduğunu vurgular.

Yapılacak işler arasında en önemlisi ‘cehalet’ ve ‘elifbasızlık’ ile mücadeledir. Çünkü sıtmalı olduğu halde ilaç almayan, nöbet geçince sıtmanın iyileştiğini sanan, sıtmadan kaynaklanan başka bozuklukların sıtmadan kaynaklandığını fark etmeyen, tedavi için iplik bağlamak, badem yazdırmak gibi bugün de halk hekimliğinde uygulandığı bildirilen (26) yöntemlere başvuranların çoğunlukta olmasının sebebi budur. İkinci olarak gerek kendi tedavimizde gerek genel tedbirlerde ilgisizliğimizin fazla olduğunu, örneğin bataklik kurutmanın önemini köylüye anlatmanın ve önemini fark ettirmenin çok güç olduğunu söyler. Üçüncü neden ise görenekler ve alışkanlıklardır. Örneğin hayırseverlerin misafirleri hayvanlarına varıncaya kadar besleyecek kadar cömert olsa da sıtmadan kırılan fakirlere birkaç kuruş yardım etmeyi hayırseverlik saymamalarının nedeni böylesini öğrenmemiş olmalarıdır. Bu nedenle aydınlar, okuryazarlar kılavuzluk ederek bu durumları düzeltmelidir. Sağlık teşkilatı da ihtiyaç içinde olanların başvuracağı şekilde değil, ihtiyacı olanları bulacak şekilde düzenlenmelidir. Üstelik bu savaşta sağlık için harcanacak her para, kazancı da artıracaktır. Dünya Savaşı zamanında İzmit ve Terkos civarındaki bazı köylerde yaptıkları teşkilatın sonuçlarından övgüyle söz eder. Özellikle Terkos’un 80 hanelik Balaban burnu köyünde hasta yattıklarını kendileriyle doktorun ilgileneceğini anlatınca hoşlanmayıp, önemsemediklerini hatta kendilerinden şüphe ettiklerini ancak bir süre sonra hepsinin iyileştiğini hatta kazandıkları dinçlikle zengin olduklarını anlatır. Terkos köyünde de başarılı olan sonucu şöyle anlatır:

“Halil Bey, yapılan sıhhi icraatın faydasını “Her sene bu köyde halk sıtmadan yatar. Biz işletecek amele bulamazdık, başka köylerden arardık. Hâlbuki bu yapılan işlerden beri hepsi sağlandı. Başka yerden amele aramaya muhtaç olmuyoruz diyordu.” Ahmediye ve Bahşayış köylerinde de savaşımız aynı netice verdi. Onların içinde bulunduğum sırada birisine ihtiyar demiş buldum. Efendi bizde ihtiyar kalmadı. Hep gençleştik diye cevap verdiler.”

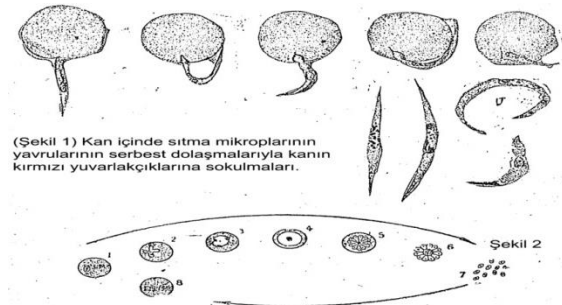
Sıtmayı yapan nedir? bölümünde sıtmanın tarihine ilişkin de bilgiler aktarır.

“Bundan kırk beş sene evvelisine kadar bütün dünya sıtmanın batakliklardan, batakliklarda olan bir nevi maddenin ta’affün ile havaya çıkmasından (miyazma) dedikleri pis şeylerden hâsıl olduğunu zannederlerdi. Malaryanın manası da fena hava demektir. Hatta Pastör mikrobu keşfettikten sonra bataklikların çamurlarında, sularında sıtma mikrobu keşfedeceğimiz diye pek çok âlimler uğraşmış ve keşfettik zannedenler olmuştur. Lakin ilk defa

olarak Laveran isminde bir Fransız doktoru 1880 Miladi tarihinde bu hastalığın mikrobunu sıtmalılardan kanlarında keşfetmiştir. Evvela hastanın kanı içinde nasıl büyüyüp çoğaldığı görülmüş sonra da sivrisineklerin içinde nasıl yetiştikleri bulunmuştur.”

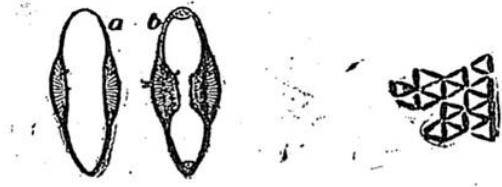
Ardından sıtmanın hava ve sudan kaynaklanmadığını gösteren deneylerden söz eder. Sıtmalı yerlerde tel kafesle muhafaza edilmiş odalarda yatırılan insanların hava ve sudan yararlandıkları halde sıtmaya tutulmamaları, sıtması olmayan yerlerde sıtmalı kanı emmiş sivrisinekler tarafından ısırılmış insanlarda sıtma oluşması gibi bilimsel deneylerle bu durum tamamen anlaşılmıştır. Ancak ülkemizde hala sıtmanın miyazmadan meydana geldiğini düşünenler olduğunu bunun tehlikesinin de kinin kullanımının önemini anlamayıp yalnızca bataklık kurutmakla hastalıkla mücadele edilebileceğini sanmak olduğunu söyler. Oysa kinin kullanmak boşa masraf değildir, mücadele her iki şekilde gerçekleştirilmelidir.

Bu nedenle önce sıtma mikrobunun nerede olabileceğini anlatır: “... Birisi sıtmalı insanların kanında ikincisi bazı sivrisineklerin midelerinde. Bunlardan başka hiçbir yerde sıtma mikrobi bulunmaz ve üremez...” Bu bilgi uygun korunma ve tedavi yöntemleri için önemlidir. Sıtma mikrobi türleri ve kaç gün sonra meydana geldiğini anlattığı bölümlerden sonra sıtmanın oluşumuna yardım eden nedenleri anlatır (Şekil 1).

Şekil 1. Kitapta yer alan şekillerden ilki kanda sıtma mikrobunun görünümü (şekil yazısı Türkçe'ye çevrilmiştir)

Sanki bu bölümde kendiliğinden üreme ve dört unsur kuramı gibi geleneksel hastalık kuramlarını eleştirerek vücuda iyi bakmamak, soğuk almak, yorgunluk, zayıflık, içki kullanmak gibi şeylerin kendi başına hastalık yapmayacağını ancak ve ancak sıtmanın yerleşmesine veya uykuya yatmış olan sıtmanın uyanmasına neden olabileceğini anlatır (Şekil 2).

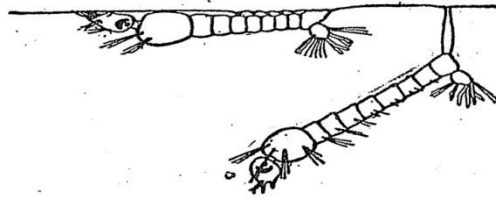
(Şekil 4) Anofel yumurtaları

(Şekil 5) Küleks yumurtaları

Şekil 2. Kitapta yer alan 4. ve 5. şekiller anofel ve küleks yumurtalarının farklarını gösteriyor.

Ardından uzmanlara yönelik olarak sivrisinek türlerini, nerede ne kadar yaşadıklarını, yumurtlamalarını, yumurtalarını, tırtıllarını, tırtıllarının düşmanlarını, yavru haline gelişlerini, sivrisinek oluşlarını, nasıl avlanacaklarını anlatır (Şekil 3).

(Şekil 6) Aşağı sarkan küleksin; düz duran anofelin tırtılı

Şekil 3. Kitapta yer alan 6. şekil anofel ve küleks tırtıllarının farkını gösteriyor.

Milletimizi bu büyük musibetten kurtarmak için neler yapmalı, başlığı altında gerekenleri sıralamaya şu sözlerle başlar:

“Düşmanın yani sıtma mikroplarının nerelerde ve ne halleri olduğunu öğrendik. Yapacağımız şeylerde onları mahvedebilmek için uğraşmak olacaktır... Bizim yapacağımız iş de bir taraftan sıtmalı insanları tedavi ederek kanlarında mikrop bırakmamak. Öte taraftan da sıtmalı insanların kanlarından aldıkları mikropları içerlerinde yetiştirip çoğaltan sivrisineklere karşı muharebe yaparak insanlarımızı ısırılmalarına meydan vermemek, ısırılmaktan kurtulamayan insanların kanına giren sıtma mikroplarının kan içinde büyüyüp çoğalmasına mani olabilmektir.”

Önce sivrisineklerle savaşta kullanılan yöntemleri sıralar:

Öncelik sivrisineklerin tırtıllarının ve yavrularının sığındığı yerlerin kaldırılmasıdır. Bunun için hükümet ve şirketler düzeyinde bataklıkların kurutulmasına çalışılacağı gibi köylüler tarafından da küçük bataklıkları kurutmak için okaliptüs, söğüt gibi ağaçlar dikmek durgun sulara müsaade etmemek için çalışabilir.

Gene köylüler tarafından suların durması gereken kaplar tel kafes veya tülbentlerle kapatılmalı, boşaltılıp değiştirilmelidir.

Suları kurutmadan tırtılları öldürmek için uzmanlardan bilgi alarak zehirli ilaçlar kullanmak (tahtakurusu tozu veya Larvicide kullanmayı önerir) veya gaz yağı, zeytinyağı gibi yağlar dökmek. Caballero tarafından bataklıklarda tırtılları boğan bir madde çıkardığı iddia edilen *hara fotida* (27) isimli bir ot ekme veya tırtılları yiyen balıklar yetiştirmek gibi gene hükümet tarafından uygulanacak yöntemlerden söz eder. Gene köylüler tarafından uygulanabilecek olan suları sürekli kımıldatmak da tırtılların nefes almak için su yüzeyine çıkmasını engelleyerek ölmesini sağlar.

İkincisi yetişmiş sivrisineklerden kurtulmaktır. Bunun için ya onları öldürmek veya kaçırmak veya ısırmalarına mani olmak gerekir. Kaçırmak için tütsüler, öldürmek için şişeli lambalar veya idare lambaları, korunmak için ise cibinlik önerir. Pencerelele tel kafesler koymak, kapıları kendinden kapanır yapmak gibi önlemlerden söz etse de bunu ancak zenginlerin yapabileceğini Avrupa'da bu yöntemlerin köylüler için çok uygun olmayacağını yazıldığını bildirir. Fakat cibinlik öyle değildir ve sıtması sivrisineği bol olan her yer için cibinlik önerir.

“Hele küçük çocukların cibinlikle, sair suretlerle mutlaka sivrisineklerden muhafaza olunmaları pek lazımdır. Son pişmanlık faide vermez. Dikkat edilmezse sevgili yavruların çoğu sıtma yüzünden helak olurlar. Çünkü çocuklarda sıtma daha güç iyileştiği gibi diş çıkarırken ve soğuk veya sıcak sebepleriyle gelen birçok öldürücü hastalıklar sıtmaya tutulmuş çocuklara daha kolay gelir ve çabuk öldürürler. Allah esirgesin. Fakat Allah'ın esirgemesi için bizim de kusur etmememiz lazımdır. Hem Allah'a sığınmalı hem emirlerini yapmalı, tehlikeden sakınmalıyız. Çünkü Allah tehlikelerden sakının diye emretmiştir.”

Görüldüğü gibi korunma önlemlerini halkın uygulamasını sağlayacak şekilde sunar. Sivrisineklerden tamamıyla korunamayanlar için ise tedavide kullanılan kinini korunma yöntemi olarak önermekte bu konuda diğer ülkelerdeki uzman görüşlerine de atıf yapar.

“... Doktor Kuh (muhtemelen Koch), evvela on günde, bir gram, sonra beş günde, bir gram kinin vermek suretiyle sıtmaya tutulmamak yolunu

düşünmüş ve tatbik etmiş idi. Bunlardan beklenen faide görülmediğinden Doktor Çıman (?) üç gün almamak dördüncü gün bir gram almak suretiyle devam etmeyi tavsiye etmiştir. Fakat İtalyan ve Fransız doktorları üç gün ara vermeyi ve hiç hastalığı olmayan bir insana günde bir gram kinin aldirmayı çok görmüşler ve her gün yirmiden kırk santigrama kadar alınırsa mide, kan için kuvvet olduğu gibi sıtmadan korunmak için de daha iyi tesir ettiğini ve kullananlara eziyet vermediğini tecrübeleri üzerine bildirmişlerdir.”

Yüksek dozda tedavi için kullanımında; baş dönmesi, mide bulantısı kusma gibi yakınmalar görülebilmekteyken korunma amacıyla her gün düzenli alınan az dozdaki kininin bu tür yakınmalara neden olmadığı ve sıtmaya karşı koruyuculuğu nedeniyle de fayda sağladığına tekrar kendi görüşü olarak vurgulamaktadır. Sıtmaya tutulmamak için kinin alınmasına sivrisinek mevsimlerinden hemen önceki zaman diliminde başlanması ve hiç sivrisinek kalmayınca kadar devam edilmesi gerektiğini söylemektedir. Milaslı kininin koruyucu olarak alınması konusunda kendi görüşünü ise şöyle açıklamaktadır. “....Ben her gün 20-40 santigram almak usulünü binlerle insanlar üzerinde tecrübe ettim. Gayet iyi buldum.” Özellikle bebekler kundaklı ve yüzleri tülbentle örtülü olduklarından sivrisineklerin ısırılmalarından muhafazaları daha kolay olsa da diğer yaş guruplarındaki çocukları sıtmadan korumak daha güçtür. Aslında sıtma mücadelesinin en önemli ve en nazik gurubunu çocuklar oluşturur onlarla ayrıca ilgilenmek gerekir diye belirtmektedir.

Küçük çocuklar için sıtma tedavisinde en önemli sorunun gerek koruyucu gerekse tedavi edici amaçla çocuğa kinin ilacını vermek olduğunu belirten Milaslı bu sorun için çeşitli önerilerde bulunmaktadır.

“... Kininin pek küçük çocukların ağızlarına dökülmesi nispetle kolaydır Herhangi bir sebeple ağızdan tatlı kininler dahi aldırılmazsa beş yaşına kadar olan çocuklara ihtikan halinde verilebilir. Sonra bir de daha küçük çocuklarda kininli fitiller yapılabilir ki bunları da doktorlar bilirler. Ağızdan almak usulü umumiyetle kifayet eder. Fakat lazım olunca deri altından, etlerin içine veya kan damarına iğne vurmak, şırınga etmek usulleri kullanılır. Onları da doktorlar yaparlar.”

Milaslıya göre sıtma tedavisinde çocuklar gibi diğer hassas gurup gebe kadınlardır. Halkın arasında kininin çocuk düşürmeye neden olduğuna ilişkin yaygın görüşün doğru olmadığı kininin gebe kadına ve karnındaki bebeğe zararı olmadığını bu nedenle gebe kadına da kinin verileceğini

açıklamıştır hatta o dönem sık rastlanan düşüklerin nedenin kinin olmadığını, çocuğu düşürtenin de erkeklik zürriyet kuvvetini kesenin de sıtma olduğunu ifade etmiştir.

Milashı kitabının son paragrafında sıtma ile mücadelenin taraflarının sorumluluklarını bir kez daha özetleme gereği duymuştur.

“Hülasa; bu sıtma belasından kurtulmak için sıtmalı yerlerde herkesin yapacağı iş, kendisini ve bütün çoluğunu çocuğunu mümkün olduğu kadar sivrisineklere ısırtmamak ve tarif olunduğu gibi kinin kullanmak ve kullandırmaktır. Hükümetin, belediyelerin yapacakları da sivrisineklere usullü muharebeler açmak ve herkesin ucuz ve halis kinin bulabilmesini temin ve kininlerin yerinde ve lazım olduğu kadar tam kullanırılmasına bakacak doktorları ve sair memurları bulup yerli yerince yerleştirebilmektir.”

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıllardan genç Cumhuriyet'in salgınlarla savaşa başladığı yıllara kadar, başta sıtma pek çok salgın hastalık önemli kayıplara neden olmuştur. Ülkemiz için olmasa da günümüzde halen bir halk sağlığı sorunu olan sıtma ve dönem dönem korku yaratan Ebola, Zika gibi çeşitli salgın hastalıklara yönelik politikalar tarihsel açıdan da önemli olmuştur.

Sıtma ile ilgili ilk eserinin Osmanlı'da yoksullara kinin dağıtımına başlandığı 1910 yılında, bu makaleye konu olan ikinci eserinin de Sıtma Mücadelesi Kanunu'nun yayımlanmasından hemen önce çıkması Milashı'yı Türkiye'de sıtma mücadelesinin önemli tanıklarından biri haline getirir.

Milashı bu kitabında özetle, sıtma mücadelesinde,

Köylülerin, sıtmanın önemli bir hastalık olduğunu, sivrisinekle bulaştığını, yeterli kinin almadıkça geçmeyeceğini anlaması,

Hekimlerin, hastalığın etiolojisini anlaması ve tanı, korunma ve tedavi yöntemlerini bilip uygulaması,

Devletin sivrisineklerin üremesini engellemesi, üreyenlerin yok edilmesini sağlaması,

Tüm tarafların yok edilemeyenlerden korunmayı sağlaması gerekliliğinin altını çizer ve bu görevlerin tamamını kitabı yazarken hitap ettiğini düşündüğümüz (pratisyen) hekimler başta olmak üzere aydınlara yükler.

Çok yönlü bir hekim kimliği sergileyen Milashı İsmail Hakkı'nın eski Türkçe bu eserinin günümüz Türkçesine aktararak içeriğini değerlendirdiğimiz çalışmanın, döneminde hastalıklarla mücadelede tarafların sorumluluklarını belirtmesi, uzmanlık alanında uluslararası gelişmeleri takip edip bunları derleyerek salgınlarla savaş konusunda yönlendirmeler yapması, halkın değerlerini göz ardı etmeyip ikna edici argümanlar kullanması, halkın ikna edilmesi kadar, tüm hekimlerin sorumluluklarına atıf yapması ve devlet politikalarının belirlenmesinde aktif katılım sağlamaya çalışan hekim tutumunu yansıtmaya açısından dikkate değer olduğu düşünülmüştür.

Modern işbölümü kavramının yaşamın her alanında olduğu kadar sağlık hizmetlerinde de kaçınılmaz olduğu çağımızda bulaşıcı hastalık mücadelesinde herkesin her konuda sorumluluk almasını örneklendiren bütüncül bir bakış açısını temsil eden bu tavrın hastalıklarla mücadelede yol gösterici olacağı söylenebilir.

TEŞEKKÜR: Risalenin çevirisinde yardımlarını esirgemeyen Türk Dili okutmanı Dr. Doğan Evecen'e teşekkür ederiz.

KAYNAKLAR

1. World Health Organisation. 2016 World Malaria Report. <http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/252038/1/9789241511711-eng.pdf?ua=1> [Erişim: 20.05.2017].
2. Günergün F, Etker Ş. From Quinaquina to 'Quinine Law': A Bitter Chapter in the Westernisation of Turkish Medicine. Osmanlı Bilimi Araştırmaları 2013;14(2):41-68.
3. Özgün C. Osmanlı ağaç kültüründe yeni ve egzotik bir tür: Okaliptüs. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi 2013;13(26):5-29.
4. Sert G, Dölen E. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Kinini. Osmanlı Bilimi Araştırmaları 2013;14(2):69-86.
5. Yücel A. Türkiye'de Sıtma Savaşı. İçinde: Ed. Unat EK. Türkiye'de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı. İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1981:44-53.
6. Akagündüz Ü. II. Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Bir Sorun Olarak Sıtma ve Sıtmadan Korunma Çareleri. Kebikeç 2016;41:95-125.
7. Aydın E. Türkiye'de Sıtma Savaşı. Ankara: Türk Tabipler Birliği Yayınları, 1998.
8. Milashı İH. Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare. İstanbul: İkdam Matbaası, 1910.
9. Feyzi Paşa. Maraz-ı merzagi (Sıtma). İstanbul: Tanin Matbaası, 1913.
10. Aras TR. Sıtma. İstanbul: Arşak Garoyan Matbaası, 1913.
11. Olcay HO. Sıtma: Malarya. İstanbul: Kader Matbaası, 1914 TBMM Kütüphanesi Yer Numarası: 74006065.
12. Salim T. Sıtma: seririyat, parazitoloji ve mücadelesine bir medhal Nuht, Bernhart ve MartinMayer'in çevirisi. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1922.
13. 15 Eylül - 5 Teşrin-i Evvel İstanbul'da inikad eden Sıtma Mücadele Komisyonu mukarreratından kenin ve sivri sineklere karşı mücadele talimatnameleri. Ankara: Vilayet Matbaası, 1924.

14. 15 Eylül-5 Teşrin-i Evvel İstanbul'da inikad eden Sıtma Mücadele Komisyonu mukarreratı. Ankara: Vilayet Matbaası, 1924.
15. Cevad N. Malarya mücadelesinde nakil ve müntin sivrisineklerin teşhis ve teşrihi usulleri. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1925.
16. Saim M. Sıtma mücadelesinde esaset ve korunma usulleri, 1925. TBMM Kütüphanesi Yer Numarası: 74006245.
17. Edhem R. Sineklerle mücadele. İstanbul: Hilal Matbaası, 1926.
18. Milaşlı İH. Malarya Yani Sıtma Hakkında Kimler Neler Biliyor? İstanbul: Hilal Matbaası, 1925.
19. Başbakanlık Osmanlı Arşivi: Fon Kodu: Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH.SAİD). Tarih: 12.04.1869, Dosya No:71, Gömlek No:277.
20. Özcan M, Bulut N. Tıp Dışındaki Farklı Alanlarda Da İz Bırakan Muğlalı Üç Hekim. Lokman Hekim Dergisi 2013;3(2):1-10.
21. Akçay Y. Osmanlı Dönemi Alfabe Tartışmaları Bağlamında Dr. İsmail Hakkı Bey ve Islah-ı Huruf Cemiyeti Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi, 2007. http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/yusuf_akcay_alfabe_tartismalari.pdf [Erişim: 20.05.2017].
22. Çatalbaş R. Milaşlı Dr. İsmail Hakkı'nın Hayatı, Eserleri ve İslam ile İlgili Görüşleri. Journal of Artuklu Academia 2014;1(1): 99-129.
23. Özcan M, Demir Küreci H. Yüz yıl öncesinde yanıt aranan soru: Teşkilat-ı Sıhhiyemiz Nasıl Olmalı? Lokman Hekim Dergisi 2016;6(2):53-60.
24. Efe A. Sebilürreşad. İslam Ansiklopedisi C. 36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 2009:251-253.
25. Tuğluoğlu F. Türkiye'de Sıtma Mücadelesi (1924-1950). Türkiye Parazitoloji Dergisi 2008;32(4):351 – 359.
26. Yaylagül Ö. Anadolu'da Yaşayan Halk Hekimliği Uygulamalarının Eski ve Orta Türkçe Tıp Metinlerindeki Temelleri. Millî Folklor 2014;26(103):48-58.
27. Vasconcelos AB. The algae of the genus chara and mosquito larvae. Am J Public Health 1923;13(7):543-546.